

УДК 340.12; 347.9; 346.91
DOI 10.32782/cuj-2024-3-3

Васильєв Сергій Володимирович

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін
та економічної безпеки
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3226-6981

ЦІННІСНІ НАРАТИВИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Вивчення проблем цінностей у науковому пізнанні має давні традиції у філософії та праві, проте слід визнати, що досі немає єдиної позиції щодо визначення цінності як загальноправової категорії, видів конституційних цінностей національного права, а тем більше особливостей правових цінностей у окремих сферах правової діяльності, зокрема у процесуальному праві України. Мета роботи – розкрити основні теоретичні аспекти застосування правових цінностей у праві, визначити види, зміст та способи реалізації правових цінностей у сфері процесуального права. Особливості предмету дослідження зумовили його методологічну основу, яку становить сукупність методологічних підходів, філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Зокрема, методологічні підходи були застосовані в процесі наукового пізнання природи та функціонального призначення правових цінностей і в своїй сукупності сприяли визначенню їх ролі у формуванні доктрини національного процесуального права. Було досліджено різноманітні напрямки теорії цінностей, що дозволило виявити певні тенденції розвитку поняття та змісту правових цінностей та їх практичне застосування у процесуальній сфері. Проаналізовано взаємозв'язок між правовими цінностями та правовими ідеалами, принципами, нормами права. Звертається увага на існування певної класифікації та ієрархізації правових цінностей, що залишаються у юридичній науці дискусійними. Розглянуто стан конституційних цінностей держави як єдиної системи нерозривно пов'язаних між собою елементів, при цьому відзначається відсутність пріоритетності чи ієрархічності конституційних цінностей, а також їх роль у генеруванні державної правової ідеології. Обґрунтовано позицію, що першорядне місце серед правових цінностей у сфері процесуального права належить верховенству права та дотриманню прав людини. На прикладі аналізу рішень Європейського суду з прав людини висвітлено розвиток правових цінностей процесуального права у формі міжнародних та європейських стандартів у сфері судочинства. Розкрито значення судового активізму у процесі застосування правових цінностей. Практичне значення роботи полягає в тому, що зроблені теоретичні напрацювання можуть використовуватися для розвитку національної правової доктрини, а сформульовані пропозиції і рекомендації можуть знайти своє практичне застосування у викладацькій та науково-дослідній роботі.

Ключові слова: *правові цінності, принципи права, процесуальне право, верховенство права, дотримання прав людини, справедливість, правовий ідеал, судовий активізм, моральна природа судочинства, чесноти у праві.*

Vasilyev S. V. Value narratives of procedural law

The study of values in scientific cognition has a long tradition in philosophy and law, but it should be recognized that there is still no unified position on the definition of value as a general legal category, the types of constitutional values of national law, and even more so, on the specifics of legal values in certain areas of legal activity, in particular, in the procedural law of Ukraine. The purpose of the study is to reveal the main theoretical aspects of the application of legal values in law, and to determine the types, content and methods of implementation of legal values in the field of procedural law. The peculiarities of the subject matter of the study determined its methodological basis, which is a combination of methodological approaches, philosophical, general scientific and special scientific methods. In particular, methodological approaches were applied in the process of scientific cognition of the nature and functional purpose of legal values and, in their entirety, contributed to determining their role in shaping the doctrine of national procedural law. Various areas of value theory have been studied, which has made it possible to identify certain trends in the development of the concept and content of legal values and their practical application in the procedural sphere. The author analyzes the relationship between legal values and legal ideals, principles and rules of law. Attention is drawn to the existence of a certain classification and hierarchization of legal values which

remain controversial in legal science. The author analyzes the state of constitutional values of the State as a single system of inextricably interconnected elements, and notes that there is no priority or hierarchy of constitutional values, and their role in generating the State legal ideology. The author substantiates the position that the rule of law and respect for human rights are of paramount importance among the legal values in the field of procedural law. By analyzing the judgments of the European Court of Human Rights, the author highlights the development of legal values of procedural law in the form of international and European standards in the field of legal proceedings. The author reveals the importance of judicial activism in the process of applying legal values. The practical significance of the work lies in the fact that the theoretical developments made can be used for the development of national legal doctrine, and the proposals and recommendations formulated can find their practical application in teaching and research work.

Key words: *legal values, principles of law, procedural law, rule of law, human rights, justice, legal ideal, judicial activism, moral nature of legal proceedings, virtues in law.*

Вступ. Правова система неспроможна ефективно існувати без основних цінностей права. Кожному етапу розвитку суспільного устрою притаманні свої системи цінностей, трансформуючи старі. У той же час, правові цінності самі по собі мають ознаки абсолютності, що виконує регулюючу та адаптивну функцію в соціумі. Вивчення правових цінностей, визначення їх ієрархії дозволяють не лише характеризувати напрям правового розвитку суспільства, а й оцінювати сформовані історично національні правові цінності. Ціннісні властивості права обумовлені не тільки природою цього явища, в якому фіксується суспільне уявлення про правильне, справедливе, але також його значення як особливої форми, що задає напрямок розвитку суспільних відносин. Значення правових цінностей у тому, що вони забезпечують цілісність правової системи суспільства, виступаючи як сполучна ланка зі світовим правовим простором і, одночасно, системотворчого фактору розвитку національної правової системи. Актуальність теми дослідження обумовлена також тією обставиною, що позитивні прояви глобалізації в правовій сфері пов'язані з універсалізацією та стандартизацією права, інтенсифікацією обміну правовим досвідом, закріпленням єдиних стандартів у галузі прав людини, підвищенням рівня гарантування та захисту її основних права і свободи. В той же час, виникає проблема розумного балансу у ході зазначеної трансформації між національними правовими традиціями і тенденцією зниження ступеня самостійності функціонування національних правових систем.

Хоча теорія правових цінностей своїми витокami йде ще з античної юриспруденції та складає основу європейської правосвідомості, питання цінностей стали предметом дослідження такого напряму юриспруденції як аксіологія права, що оформилося в середині ХХ ст. Створення безпосередніх основ аксіології права пов'язане з німецьким філософом-ідеалістом Вільгельмом Віндельбандом, який ще у 1904 році проголосив, що завданням філософії є розуміння загальнозначимих цінностей як норм, які передбачають необхідність повинності і прямий вплив формування культури. У основ аксіології права стоїть представник історичної школи права Фрідріх Карл фон Савіньї, представники позитивістської та прагматистської традиції Рудольф фон Єринг, Олівер Венделл Голмс та ін. Значну роль в обґрунтуванні цінності формального права зіграв Ганс Кельзен. Істотний внесок у вивчення питань моральних засад правосуддя зробили роботи сучасних дослідників Дж. Фінніс, Т. Аллан, В. Рокич, Ф. Барак. Значний внесок у розробку окремих питань, що стосуються даної галузі теоретичних знань, внесли українські науковці Ю. Бігун, О. Гришук, О. Бандура, С. Максимов, М. Савчин, та ін.

У той же час спроб вивчення та виявлення об'єктивних закономірностей, тенденцій функціонування та розвитку правових цінностей у сфері процесуального права з погляду правової аксіології у загальній теорії держави та права, а тим більш у процесуальних галузях права не робилося. Ця тема багатоплानова, тому передбачає комплексний характер дослідження та необхідність звернення до джерел, що висвітлює її різні аспекти.

Отже, значимість дослідження правових цінностей у цілому та правових цінностей у окремих галузях права зокрема, полягає в тому, що на цих параметрах можливо отримати якісну характеристику правової культури суспільства відповідної держави, а також уявити загальну картину співіснування правових культур на глобальному рівні.

Матеріали та методи. Для вирішення поставлених задач під час роботи автором використовувалися сучасні методи пізнання, розроблені юридичною наукою та апробовані практикою. Основу дослідження склали філософські методи. Діалектичний метод використано у процесі формування етапів становлення теорії правових цінностей; ідеалістичний метод забезпечив формування уявлення про значення правових ідеалів, принципів та норм для обґрунтування змісту правових цінностей; метод формальної логіки дав змогу обґрунтувати категорії «правові цінності» та «правові наративи процесуального права», а також виокремити та охарактеризувати їх ознаки; аксіологічний метод забезпечив характеристику правових цінностей у сфері конституційного та процесуального права. На підставі застосування формально-логічного методу, узагальнено доктринальні підходи до розуміння концепцій процесуальних цінностей; системно-функціональний метод застосовано у процесі з'ясування функціонального призначення процесуальних цінностей; системно-структурний метод обумовив з'ясування системи та структури процесуальних цінностей; прогностичний метод дав змогу визначити шляхи вдосконалення процесуальних цінностей.

Автором враховувалися висновки, що містяться у спеціальній науковій літературі – працях з філософії, загальної теорії права, філософії права, конституційного права та галузей процесуального права тією мірою, якою вони сприяли вирішенню поставлених завдань.

Емпіричну базу дослідження склали міжнародно-правові акти, Конституція України, Закони України, законодавство зарубіжних країн, судова практика Конституційного Суду України, Верховного Суду, Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Приділено велику увагу законодавству Європейського Союзу, бо саме завдяки ньому категорія «цінності» набула правового виміру та конкретного юридичного змісту. Відповідно до статті 2 Договору про Європейський Союз (2007) зазначено, що ЄС «ґрунтується на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, включаючи права осіб, які належать до меншин». Держави-члени поділяють «суспільство, в якому переважають плюралізм, недискримінація, толерантність, справедливість, солідарність і рівність між жінками та чоловіками». На розвиток проголошеної доктрини ЄСПЛ неодноразово зауважував, що спільну спадщину становлять і цінності, які лежать в основі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950), призначення яких полягає в утвердженні і поширенні ідеалів й цінностей демократичного суспільства (*Case of Refah Partisi (the Welfare Party) and Other sv. Turkey*, no. 41340/98, no. 41342/98; 31.07.2001, 13.02.2003).

Повноцінному аналізу реалізації правових цінностей у сфері національного судочинства сприяла наукова розвідка спеціального законодавства: Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016), Цивільного процесуального кодексу України (2004), Господарського процесуального кодексу України (1991), Кодексу адміністративного судочинства України (2005), і відповідної судової практики його застосування.

Метою дослідження є визначення національних правових цінностей у сфері судочинства, а також тенденції їх трансформації за умов глобалізації правового простору.

Результати. Природа правових цінностей. Кожна людина дивиться на світ крізь призму своєї власної системи цінностей і поглядів. Людина завжди оцінює різні соціальні явища з точки зору їх значущості як добрі або погані, правильні або неправильні, ставиться до них на основі критерію, яким і є цінності. Тобто, цінність є те, що визначається значущим, важливим для людини та суспільства, викликає позитивне ставлення та повагу [1, с. 42].

У філософській та юридичній думці склалися різні підходи до осмислення як самої категорії цінності так і її прояву управі. Так, представники правової аксіології висловлюють різноманітні теорії: цінності пов'язуються з пріоритетністю людини та його прав (аксіологічний антропоцентризм), з пріоритетністю канонічних цінностей, традицій (аксіологічний трансцендентизм), до пріоритетності різних соціальних спільнот (народ, нація, держава – аксіологічний соціоцентризм). Окремо розглядаються інструментальні цінності, такі як порядок, стабільність, мир та безпека (аксіологічний інструменталізм). Звертається також увага на спрямованість та мету зазначених цінностей – людина, суспільство, нація, держава [2, с. 72]. Спільними зусиллями науковців було виявлено дуальну природу категорії цінності, що полягає у діалектичній взаємодії трансцендентного та іманентного, ідеального та матеріального, абсолютного та відносного, етичного та психологічного в реальному, а не абстрактно діючому, пізнавальному та оцінювальному суб'єкті. Ця багатогранність дозволила доповнити існуючу методологію сучасних аксіологічних досліджень.

На думку Бандури О. О., право є інструментальною цінністю, тобто слугує засобом упровадження в суспільне життя загальнолюдських цінностей, їх охорони й розвитку. Це спосіб людського життя, один із найпотужніших засобів самоорганізації суспільства. Людина створила право для власних потреб, а отже, найвищою його цінністю (абсолютною цінністю, самоцінністю) є людина, її життя, свобода, відповідальність, гідність, власність, рівність, справедливість тощо [3, с. 46].

Дж. Фінніс стверджує, що існує сім фундаментальних об'єктивних цінностей, сім базових благ, необхідних для доброго життя кожної людини, незалежно від її поглядів та приналежності до тієї чи іншої культури. Це життя, знання, гра, естетичні переживання, спілкування (дружба), практичний розум та релігія. Усі інші цінності є способами чи комбінаціями способів реалізації основних семи цінностей. Відповідно, людина може прагнути реалізації фундаментальних цінностей

лише у суспільстві, а звідси виникає потреба у праві як сукупності підкріплених силою влади правил [4, с. 168].

Представники природного права, які визнають об'єктивне існування права, яке не залежить від волі людини та від часово-просторових меж, і яке справляє вплив на усі сфери життя людини, суспільства, держави та здатне наповнювати морально-справедливим змістом позитивне законодавство держави, проголошують: «право покликане реалізувати одну з найвищих моральних цінностей – справедливість, і не лише стосовно покарання за його порушення, а й добросовісного виконання» [5, с. 128].

Отже, у найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей, або суб'єктивні умови можливого існування самого права.

В основі правових цінностей лежать ціннісні відносини між соціальними суб'єктами, що охоплюють ціннісну правову оцінку (судження про значення для людей або окремої людини правової події, правової норми, правового ідеалу), ціннісну правову орієнтацію (особиста перевага правових ідеалів і вчинків, особиста спрямованість на світ правових цінностей, побудова їхньої індивідуальної ієрархії, включення їх до мети і мотивів діяльності) та ціннісну правову установку (спрямований вплив соціальної групи, держави на формування правової орієнтації особистості).

Як правило, до основних правових цінностей відносять передусім невід'ємні атрибути права – свободу, рівність, справедливість. Акцентується увага і на «людину, її достоїнства як найвищу цінність суспільного процесу» [6, с. 24].

З метою більш глибокого і всебічного осягнення закономірностей правових явищ і процесів, виникає теоретико-методологічна необхідність певної класифікації та ієрархізації правових цінностей, що залишаються у юридичній науці дискусійними. Так, у правовій доктрині пропонується зводити принципи ієрархізації цінностей права до п'яти основних закономірностей, які забезпечують спра-

ведливе суспільство: (1) кожна цінність перебуває у ціннісному відношенні до будь-якої іншої цінності; (2) кожна цінність має право на повноту свого гідного існування і розвитку в рамках загальної системи цінностей; (3) кожна цінність у разі порушення нормальних відносин з іншою цінністю має право на відновлення рівноваги; (4) відносини цінностей визначаються ступенем гідності, що притаманна кожній цінності; (5) відносини між цінностями мають утворювати порядок соціальної справедливості і солідарності [7, с. 27].

Що стосується класифікації правових цінностей, то їх поділ можливий (1) за формальним визначенням: нормативні; доктринальні; інституційні; цінності у сфері зразків правової поведінки [8, с.45]; або (2) за критерієм корисності, для особи: цінності, що закріплюють і юридично забезпечують права і свободи особистості (право на життя, право на свободу та особисту недоторканність); впливають з гуманістичної сутності права (гуманізм, свобода, рівність); витікають з нормативно-регулятивної суті права (законність, правопорядок і т.д.); відображають сутність права як міру людської свободи (свобода пересування); впливають із сутності права як нормативно-ціннісного імперативу як загальнообов'язкової конкретної поведінки; спрямовані на формування у громадян позитивного ставлення до права як загальнолюдського блага [9, с. 36]. Вказана класифікацію правових цінностей може бути розширена та доповнена.

На наш погляд, класифікація правових цінностей має бути гранично ясною та лаконічною, не надто диференційною. У цьому сенсі обґрунтованим та науково життєздатним можуть стати виділення, виходячи із структури права, цінностей правової системи та цінностей галузей права. Так, залежно від типів правового регулювання та відповідних їм частин сучасної правової системи не буде помилковим виділення правових цінностей конституційного, приватного та публічного, а також процесуального права.

Слід звернути увагу ще одне питання. Аналіз наукової юридичної літератури свідчить, що допускається поєднання в одну групу

таких категорій як цінності, ідеали та принципи, що, на наш погляд, є не надто коректним ствердженням. Дійсно, зазначені категорії мають тісний зв'язок між собою, але несуть різне змістове навантаження.

Зазначимо, що філософська категорія «цінність» має загальнонауковий статус: як родово використовується у філософії, соціології, психології для позначення об'єктів, явищ, їх властивостей, абстрактних ідей, що втілюють суспільні ідеали, що виступають еталоном належного, цільового.

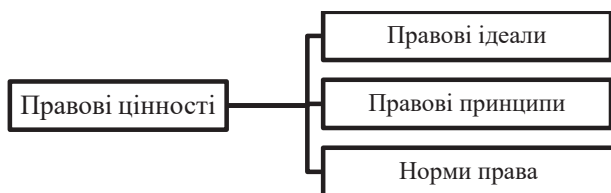
Ролі та значенню такого явища як «ідеал» приділяють велику увагу науковці-психологи. На їх думку «ідеал» відіграє важливу роль у формуванні самосвідомості особистості, виступає як мотив самовиховання, сприяє формуванню її кращих духовних якостей, що сприяє досягненню відповідності людини ідеальному образу. Рівень морального, духовного стану суспільства диктує людині вибір ідеалу [10].

Під ідеалом звичайно розуміють те, до чого ми прагнемо, нормативно-ціннісний зразок належного в його найвищій, найбільш розробленій формі. А основною темою вчення про суспільний і правовий ідеал має бути не пошук кінцевої формули суспільної досконалості, а вказівка на ті дійсні шляхи і засоби, за допомогою яких можна поліпшити усякий можливий правопорядок. Таким чином, правові ідеали лежать в основі деонтичних правових цінностей. До того ж, правовий ідеал є теоретичним обґрунтуванням правової ідеології держави та співвідноситься з нею як частина і ціле.

Особливо тісний зв'язок існує між правовими цінностями і принципами права: якщо цінність орієнтує діяльність на бажану мету, то принцип формулює загальні вимоги забезпечення реалізації такої мети, тобто принципи є правовою формою втілення (впровадження) правових цінностей у життя, їхньою реалізацією та застосуванням у правовій діяльності.

Крім того, слід звернути увагу і на значення у такому категоріальному ланцюгу правової норми, за допомогою якої набувається формальна визначеність та втілювання у законодавство та судову практику правових

ідеалів, принципів та цінностей. Однак, зауважимо, що така складова може бути факультативною і виникати залежно від кваліфікаційної характеристики правової цінності (нормативна, доктринальна тощо). Зазначений взаємозв'язок можна запропонувати у такій схемі:

Виходячи з цієї логіки, правові цінності можна трактувати як єдність ідеалів та принципів, які можуть мати нормативне визначення, що формують світоглядний простір соціуму та спрямовані на збереження суспільства на його цілісності.

Конституційні цінності національного права. Тенденції розвитку української держави на сучасному етапі припускають надання особливої актуальності та практичної значимості такому явищу конституційно-правової дійсності, як конституційні цінності, у зв'язку з тим, що останні визначають системну ціннісну спрямованість держави, що обумовлює ефективну правотворчість і правозастосування, а отже, і ефективне функціонування держави як правової.

Конституція України закріплює і гарантує загально-правові цінності, цінності, які мають фундаментальне значення для суспільства, держави, народу, для кожної особистості, а саме: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека (ст.ст. 3, 27, 49 Конституції України); гідність та свобода людини (ст.ст. 21, 28 Конституції України); право на вільний розвиток особистості (ст.ст. 23, 34, 35, 53 Конституції України); правова рівність (ст. ст. 21, 24 Конституції України); верховенство права (ст.ст. 1, 8 Конституції України); демократія (ст.ст. 1, 5 Конституції України); суверенітет та територіальна цілісність України (ст.ст. 1, 2, 17 Конституції України); республіканська форма правління (ст. 5 Конституції України) та інші.

У нормативному плані Конституція України має вищу юридичну силу, отже, всі норми, що містяться в Конституції, мають вищу юридичну силу. Відповідно конституційні цінності, нерозривно пов'язані між собою, утворюють єдину систему і не схильні, формально, до ієрархічності. З такою позицією погоджуються не всі науковці, а також судова практика.

Так, висловлюється думка, що конституційні цінності утворюють ієрархічну систему, ядром якої є людська гідність; рівність і свобода є підтримуючими цінностями, а демократія та верховенство права – структурними цінностями, що разом створюють систему конституційних цінностей [11].

Наполягає на пріоритетності людської гідності і А.Барак, проголошуючи, що конституційна цінність є фактором, який об'єднує права людини в єдине ціле, що забезпечує їх нормативну єдність. Ця нормативна єдність виражається трьома способами: по-перше, цінність людської гідності служить нормативною базою конституційних прав, викладених у конституції; по-друге, він служить тлумачним принципом для визначення обсягу конституційних прав, включаючи право на гідність людини; по-третє, значення людської гідності відіграє важливу роль у визначенні пропорційності статуту, що обмежує конституційне право [12].

Дискусія про ієрархічність конституційних цінностей у праві стала трендом сучасної конституційної доктрини і все більш інтенсивно проявляється у конституційній юриспруденції. Наприклад, Конституційний Суд України у своєму рішенні від 23.05.2018. № 5-р/2018 зазначив, що людську гідність необхідно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав.

Не вдаючись у наукову полеміку, зазначимо, що (а) Конституція України використовує термін «цінність» саме щодо людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недотор-

канності і безпеки (ст. 3 Конституції України); (б) у Конституції відсутні будь-які вказівки на визначення пріоритетності чи ієрархічності конституційних цінностей; (в) перелік конституційних цінностей не є вичерпним і розвиток суспільних відносин може сприяти його доповненню або зміні.

Враховуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що певна ієрархія конституційних цінностей справді існує, але сприймати її слід з певною часткою умовності. На наш погляд, набуває особливої актуальності питання забезпечення балансу між конституційними цінностями, оскільки лише усвідомлення конституційних цінностей як єдиної системи нерозривно пов'язаних між собою елементів та відповідне ставлення до зазначених цінностей можуть зумовити ефективне функціонування та розвиток суспільства та держави у цілому.

З цього приводу є цікавою позиція М. Савчина, який пропонує використовувати таку інституцію як «чесноти у праві», що визначають модус впровадження певних цінностей, в основі яких лежить суспільний консенсус і вони визначають організацію суспільства та влади. Особи, які приймають відповідне рішення, мають бути наділені певними чеснотами, зокрема справедливістю, відвагою чи добросовістю тощо. Вміння зважувати аргументи та зважати на соціальний контекст, зокрема на систематику фактів про певні явища, зумовлюють відповідальний і добросовісний процес вироблення рішень (*decision-making process*), в які закладаються основоположні цінності та принципи права [13, с. 126].

Ціннісна парадигма процесуального права. Конституція України як вищій за юридичною силою нормативний акт держави закріплює конституційні цінності, що мають загально-правий характер для всього суспільства і розповсюджуються на всі сфери діяльності цього суспільства, включаючи і царину судочинства. В той же час, процесуальне право має свої традиції та особливості, що віддзеркалюються у змісті загальнознайомих конституційних правових цінностях або у цінностях, що притаманні саме судово-процесуальній сфері.

Тут доречно згадати Висновок Консультативної ради європейських судів № 18 (2015) «Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії», в якому зазначено, що «повноваження судді пов'язані з такими цінностями, як правда, законність, справедливість і свобода. Тому судді повинні виконувати свої обов'язки, дотримуючись найвищих стандартів професійної поведінки» [14].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) у статті 6 проголошує, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

Національне законодавство закріплює ціннісні орієнтири судово-процесуального напрямку у Законі України «Про судоустрій і статус суддів»: «Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» (стаття 2 Закону) [15]. Процесуальні кодекси звертають увагу на справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів (ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України).

Можна стверджувати, що центральне місце серед правових цінностей у сфері процесуального права належить верховенству права та дотриманню прав людини, що має свої змістові особливості саме для судово-процесуальної площини. Не випадково ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України закріплює, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Як бачимо, у цьому аспекті проявляється дуалізм таких правових цінностей як верховенство права і дотримання прав та свобод людини. У зазначеному тандемі, безумовно, найвищою соціальною цінністю виступають права і свободи людини, які, як універсальний ідеал, наповнюють відповідним змістом ідеї справедливості, гуманізму, рівності перед законом. Забезпечити їх реалізацію, охорону та захист лише за допомогою демократичних процедур неможливо, оскільки останні не можуть повністю гарантувати прийняття справедливих законів та рішень. Як зазначають Стаднік І. В., Тріпак Ю. Р., без реального верховенства права демократичні інструменти і процедури можуть використовуватися всупереч правам і свободам людини, не лише знецінюючи цим роль демократії, а і породжуючи зневіру суспільства в системі цінностей, спотворюючи їх зміст і функціональне призначення [16, с. 69].

Про специфіку верховенства права та дотримання прав людини у процесуальному праві згадує Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія), яка у своїй Доповіді, схваленої на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26.03.2011), до елементів поняття «Верховенство права» включила законність; юридичну визначеність; заборону свавілля; доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами; дотримання прав людини; заборону дискримінації та рівність перед законом.

Практика тлумачення ЄСПЛ Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950) розширює розуміння змісту дотримання прав людини у судочинстві і включає: (1) право на доступ до правосуддя; (2) право на законного і компетентного суддю; (3) право на виклад своєї позиції (*the right to be heard*); (4) неприпустимість подвійної загрози [подвійного покарання за одне і те саме діяння] (*nebis in idem*) (ст. 4 Протоколу 7 до ЄКПЛ); (5) юридичний принцип, згідно з яким заходи, що накладають обтяження, не можуть мати зворотної сили; (6) право на ефективні засоби юридичного захисту в будь-якому спорі (ст. 13 ЄКПЛ); (7) презумпція невинуватості – будь-яка особа вважається

невинуватою в скоєнні злочину, доки її вини не доведено; та (8) право на справедливий суд.

Аналіз практики ЄСПЛ допомагає виділити принаймні декілька ключових концептів, з яким пов'язується верховенство права у практиці ЄСПЛ, і навколо яких об'єднуються більш конкретні прояви принципу верховенства права. Такими концептами, або елементами верховенства права є існування громадської довіри до судів як до гарантів справедливості; доступ до суду; наявність судового контролю за втручанням виконавчих органів у права людини; підпорядкованість судовому рішенню всіх органів держави, обов'язковість його виконання без винятку будь-якими органами і посадовими особами; можливість скасування вищим судом рішення нижчого суду, яке не набрало законної сили; незмінність, неоспорюваність остаточного судового рішення, що набрало законної сили; невтручання законодавчої влади у відправлення правосуддя [17, с. 42; 18, с. 4–6].

Інтерпретація феномену верховенства права в прецедентній практиці ЄСПЛ віддзеркалюється через положення ст. 6 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950) у таких категоріях, як «право на суд», «право на справедливий судовий розгляд», «доступ до суду», що підкреслює провідну роль судової влади, яку вона має відігравати в забезпеченні модусу верховенства права при захисті прав та свобод людини та громадянина під час здійснення судочинства. У такому контексті можна говорити про те, що «право на суд», «право на справедливий судовий розгляд», «доступ до суду» є певною транспозицією такої правової цінності як верховенство права.

У науковій юридичній літературі згадується і така правова цінність як «моральна природа судочинства». Тревор Аллан зазначає, що притаманна кожному із правових процесів моральна цінність виражає асоційований ідеал людської свободи та гідності у відповідності до різноманіття способів, у які найбільш плідно втілюватиметься співпраця між громадянами; жодна особа не визнає авторитет влади, котра відкидає фундаментальні правові цінності задля здобуття так-

тичних переваг в окремому судовому процесі [19, с. 97]. Хоча с такою позицією згодні не всі науковці, одні з них, наприклад, Клаудіо Мікелон гадає, що судді, як правило, намагаються врегулювати моральні питання шляхом введення неморальних аргументів, інші, наполягають на тому, що моральні цінності судочинства є компонентом формальної концепції верховенства права чи проявом процесуальної справедливості [20]. На наш погляд, моральні аспекти судочинства поглинаються загальноправовими цінностями.

Висловлюється також думка, що правовими цінностями можна вважати «міжнародні та європейські стандарти у сфері судочинства» [21, с. 40; 22, с. 74], під якими слід розуміти установлені міжнародно-правовими актами певні мінімальні вимоги, закріплені правовими нормами і принципами, котрих зобов'язані дотримуватися у процесі здійснення судочинства всі держави. Це, зокрема, право особи на доступ до суду, на правову допомогу, на справедливий та публічний розгляд справ судом, розумні терміни судових процедур, автономія сторін, примирні процедури тощо. Безумовно, зазначені стандарти мають велике значення у процесі вдосконалення національного процесуального права, однак, слід звернути увагу на мету їх появи та застосування. Міжнародні та європейські стандарти у сфері судочинства є способом процесуальної інтеграції, вектором зближення процесуального законодавств різних держав з метою досягнення певного ступеня його узгодженості у глобальному контексті розвитку. Тобто вони мають динамічний та, як правило, строковий характер, у той час як правові цінності завжди більш статичні та довготривалі. Враховуючи вищезазначене, для зручності можна запропонувати використовувати для визначення вказаних стандартів термін «квазіцінності процесуального права».

Розкрити сутність застосування правових цінностей у процесуальному праві неможливо без згадки про «судовий активізм». Термін «судовий активізм» міцно увійшов до словника дослідників міжнародного та європейського права та питань правосуддя в цілому. Доктрина судового активізму виходить із ролі

суддів, які мають втручатися тоді, коли представницька влада або діє, коли це потрібно, або приймає закони, які порушують основні конституційні цінності [23; 24, с. 1195].

Ерік Кміек пише про п'ять форм висловлювання судового активізму: (1) визнання недійсними актів, прийнятих виконавчою та законодавчою гілками влади; (2) відмова слідувати прецеденту; (3) судова нормотворчість; (4) відхід прийнятої методології тлумачення; (5) відправлення правосуддя, орієнтоване на результат [25, с. 1441].

Класичне розуміння судового активізму доповнюється реаліями судової практики, яка пропонує такі сучасні різновиди судового активізму: застосування способів тлумачення норми, які істотно змінюють її зміст чи звужують, розширюють дію; тлумачення існуючої норми всупереч її буквальному змісту (*reading down*); застосування аналогії закону, права; застосування доктрин, принципів, концепцій; застосування іноземного права за аналогією.

Іншими словами, суддя не є простим учасником у механічному процесі застосування закону, він є спеціальним інструментом здійснення реального правосуддя, і одним із методів його діяльності є особиста оцінка співвідношення визнаних правових цінностей процесуального права (судочинства) з правовими нормами, що застосовуються, та обставинами справи. За влучним виразом Б. Таманаги, судді мають бути індивідами, наділеними розважливістю, мудрістю і відповідним характером, інакше закон буде бездумним, порочним і байдужим до наслідків застосування [26, с. 1195].

Вказана позиція вже знаходить своє підтвердження у судовій практиці, коли суддя у справі № 521/4558/21 від 20.10.2021 зазначив: «...будь-який суд, як система правосуддя повинна бути прикладом для суспільства у повазі до закону, відносин між людьми, на засадах доброчесності, справедливості, стриманості, довіри, розсудливості, поміркованості. Загально людські цінності, повинні культивуватися і навіть популяризуватися саме завдяки судовим рішенням, які повинні бути суворо необхідними і розумно милосердними» [27].

Висновки. Тенденція наукового визначення та обґрунтування феномену «цінності» у світовій історії розвивалася від етичного та естетичного смислового навантаження даного поняття до онтологічного, гносеологічного, методологічного та інструментального. Формування протягом тривалого часу різноманітних концептів цінності, їхнє співвідношення в системі філософських та правових знань, надала зазначеній категорії багатомірний і мультипарадигмальний характер.

Правові цінності слід визнати пріоритетними орієнтирами в суспільстві, що задають характер і динаміку в житті суспільства, встановлюють та закріплюють бажані типи суспільних відносин та етичні ідеали. Система правових цінностей схильна до змін, обумовлена еволюцією цінностей, за допомогою цінностей зв'язуються й різні часові модули.

Ціннісні наративи процесуального права – це сукупність універсальних пріоритетних принципів (цілей, установок), формалізованих у Конституції, Законах України та що виходять з результату оцінної діяльності судових органів (Конституційного Суду України, Верховного Суду, ЄСПЛ), що забез-

печують оптимальні права особистості, суспільства та держави у сфері судочинства на основі балансу приватних та публічних інтересів, що спирається на принципи справедливості, неупередженості, своєчасності та ефективності.

Правові цінності процесуального права є уособленням ідеологічної парадигми держави, що виступають в якості ідеальної моделі судочинства, що формуються на основі загально-правових конституційних цінностях з метою забезпечення демократичної державної влади, захисту прав і свобод людини на основі законності та справедливості.

Характерною рисою процесу інтеграції відповідного суспільства до світового правового простору є плюралізм правових цінностей, що дає можливість кожній державі знайти та закріпити свій баланс між національними правовими традиціями та міжнародними правовими стандартами. Представляється, що ці попередні висновки можуть стати предметом подальшого обговорення в процесі досліджень проблем процесуального права.

Література

1. Максимов С. І. Ціннісний вимір права. Загальна теорія права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2021.
2. Серебро М. В. Цінності в юридичній аксіології. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса: Юрид. літ., 2015. Вип. 75. С. 70–77. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6068ade1-6e33-49bf-b9a8-5006d47755cb/content>
3. Бандура О. О. Аксіологія права як складова філософії права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. № 1–2 (9–10). С. 46–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2015_1-2_6
4. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Oxford University Press. 1980.
5. Львова О. Л. Ідеї природного права та межі його дії. *Дія права: інтегративний аспект*: монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Юрид. думка, 2010.
6. Гальчинський А. Лібералізм: уроки для України: науково-популярне есе. Київ: Либідь, 2011.
7. Жербовська К. А. Правові цінності у взаємодії правових систем. Одеса, 2017. URL: <http://hdl.handle.net/11300/7218>
8. Рабинович П. М. Потребовий підхід – безальтернативний інструмент виявлення соціальної сутності права і держави. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Одеса: Юрид. л-ра. 2009. Т. 8. С. 45–53.
9. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: Компанія ВАІТЕ, 2019.
10. Frankl V. E. *Воля до сенсу*. Київ: Альпіанон-фікшн, 2018. 228 с.
11. Venter F. Utilizing constitutional values in constitutional comparison. *Potchefstroom Electronic Law Journal*. 2001. Vol. 4(1).
12. Barak A. *Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge: Cambridge University Press. 2015. 406 p.
13. Савчин М. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на конституцію. *Право України*. 2024. № 1.

14. Висновок Консультативної ради європейських судів № 18 (2015) «Позиція судової влади та її відносини з іншими гілками державної влади в умовах сучасної демократії», Лондон. 16.10.12015. URL: <https://www.vksu.gov.ua/userfiles/doc/visnovok61.pdf>
15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. №1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
16. Стаднік І. В., Тріпак Ю. Р. Верховенство права як принцип забезпечення свободи людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №4. С. 69–72. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/15>
17. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: монографія. Харків: Слово, 2015. С. 42.
18. Рабінович П. Сучасне європейське праворозуміння. *Право України*. 2006. № 3. С. 4-6.
19. Allan, T.R.S. *Constitution Justice. A Liberal Theory of the Rule of Law*. Oxford University Press Inc. New York, 2001. С. 97, 103.
20. Michelon C. The Procedural value of law and the insulation between legal and moral reasons for action. In: *Being Apart from Reasons. Law and Philosophy Library*. 2006. Vol 76. Springer, Dordrecht. URL: https://doi.org/10.1007/1-4020-4283-3_6
21. Разметаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навч. посіб. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.
22. Rudyk P. Basic international and European standards in the field of justice and their impact on ensuring the consistency of judicial practice. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 74–79.
23. Mozetic V.A. How to come the values? The problem of jurisprudence and interpretation of the law. 2015. URL: http://dx.doi.org/10.26668/2448-3931_conpedilawreview/2015.v1i13.3509
24. Green C. An Intellectual History of Judicial Activism. *Emory Law Journal*. 2009. Vol. 58. No. 5. P. 1195–1264. <https://ssrn.com/abstract=1410728>
25. Kmiec K. D. The Origin and Current Meanings of Judicial Activism. *California Law Review*. 2004. Vol. 92. No. 5. P. 1441–1478.
26. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007.
27. Рішення Малиновського районного суду м. Одеси. Справа № 521/4558/21 від 20.10.2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100432616>

References

1. Maksimov, S.I. (2021). *Tsinnisniy vimir prava. Zagalna teoriya prava: pidruchnik* [The value dimension of law. General theory of law: textbook]. Kharkiv: Pravo. s. 42 [in Ukrainian].
2. Serebro, M. V. (2015). *Tsinnosty v juridichniy aksiologii* [Values in legal axiology]. Odesa: *Jurid. literatura*. Vip. 75. s. 70–77. Retrieved from: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6068ade1-6e33-49bf-b9a8-5006d47755cb/content> [in Ukrainian].
3. Bandura, O. O. (2015). *Aksiologiya prava yak skladova filosofii prava* [Axiology of law as a component of the philosophy of law]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, № 1-2 (9-10). s. 46-49. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2015_1-2_6 [in Ukrainian].
4. Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Oxford University Press. p. 168. [in English].
5. Lvova, O.L. (2010). *Idei prirodnoho prava ta mezhi iogo dii. Diya prava: integrativniy aspekt: monografiya* [Ideas of natural law and limits of its action. Action of law: integrative aspect: monograph]. K.: *Juridichna dumka*. s. 128. [in Ukrainian].
6. Galchinskii, A. (2011). *Liberalizm: uroky dlia Ukrainy: naukovu-popularne ese* [Liberalism: lessons for Ukraine: a popular science essay]. Kyiv: Libed. s. 24. [in Ukrainian]
7. Zherbovska, K.A. (2017). *Pravovi tsinnosty u vzaemodii pravoikh system*. [Legal values in the interaction of legal systems]. Odesa. s. 27. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/11300/7218> [in Ukrainian]
8. Rabynovich, P. M. (2009). *Potreboviy pidhid – bezalternativniy instrument viyavlennya socialnoy sutnosti prava I derzhavy* [The necessary approach is an indispensable tool for identifying the social essence of law and the state]. Odesa: *Jurid. lit.* T. 8. s. 45–53 [in Ukrainian].
9. Grishchuk, O.V. (2019). *Filosofiya konstitutsiynikh tsinnostey: monografiya* [Philosophy of constitutional values: monograph]. Kyiv: БАІТЕ». s. 36. [in Ukrainian].
10. Frankl, V. E. (2018). *Volia do sensu* [The will to meaning]. K.: Alpinanon-fikshn. 228 p. [in Ukrainian].
11. Venter, F. (2001). Utilizing constitutional values in constitutional comparison. *Potchefstroom Electronic Law Journal*. 4(1). DOI:10.17159/1727-3781/2001/v4i1a2878 [in English].
12. Barak, A. (2015). *Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right*. Cambridge: Cambridge University Press. 406 p. DOI:10.1017/CBO9781316106327 [in English].
13. Savchin, M. (2024). *Chesnoty i tsinnosty u pravu ta ikh vpliv na konstitutsiyu* [Virtues and values in law and their influence on the constitution]. *Pravo Ukrainy*. № 1. s. 126. DOI: 10.33498/loou-2024-01-108 [in Ukrainian].

14. Visnovok Konsultativnoi rady evropeiskikh sudiv № 18 (2015) «Pozitsiya sudovoi vlady ta ii vidnosiny z inshimi gilkamy derzhavnoi vlady v umovakh suchasnoi demokratii» [Opinion of the Advisory Council of European Courts No. 18 (2015) "The position of the judiciary and its relations with other branches of state power in the conditions of modern democracy"]. London. 16.10.12015. Retrieved from: <https://www.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/visnovok61.pdf> [in Ukrainian].
15. Pro sudoustriy i status suddiv [On the judicial system and the status of judges]: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016. №1402-VIII Retrieved from:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> [in Ukrainian].
16. Stadnik, I. V., & Tripak Ju. R. (2021). Verkhovenstvo prava yak printsip zabezpechennya svobody ludyny [The rule of law as a principle of ensuring human freedom]. *Juridichniy naukoviy elektronniy zhurnal*. № 4. С. 69–72. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/15> [in Ukrainian].
17. Tsvina, T. (2015). *Pravo na sud u tsivilnomu sudochinstvi: monografiya* [The right to a trial in civil proceedings: a monograph]. Kh.: Slovo. s. 42. [in Ukrainian].
18. Rabinovich, P. (2006). Suchasne evropriske pravorozuminnya [Modern European understanding of law]. *Pravo Ukraine*. № 3. s. 4–6 [in Ukrainian].
19. Allan, T.R.S. (2001). *Constitution Justice. A Liberal Theory of the Rule of Law*. Oxford University Press Inc., New York. С. 97, 103 [in English].
20. Michelon, C. (2006). The Proceduralvalue of law and the insulation between legal and moral reasons for action. In: *Being Apart from Reasons. Law and Philosophy Library*, vol 76. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/1-4020-4283-3_6 [in English].
21. Razmetaeva, Ju. S. (2018). *Doktrina ta praktika zahistu prav ludiny: navchalniy posibnik* [The doctrine and practice of human rights protection: a study guide]. Kyiv. 364 s. [in Ukrainian].
22. Rudyk, P. (2019). Basic international and European standards in the field of justice and their impact on ensuring the consistency of judicial practice. *Chasopis Kievskogo universitetu prava*. № 4. s. 74–79. DOI: 10.36695/2219-5521.4.2019.11 [in English].
23. Mozetic, V.A. (2015). How to come the values? The problem of jurisprudence and interpretation of the law. DOI: http://dx.doi.org/10.26668/2448-3931_conpedilawreview/2015.v1i13.3509 [in English].
24. Green, C. (2009). An Intellectual History of Judicial Activism. *Emory Law Journal*. Vol. 58. No. 5. P. 1195–1264. Retrieved from:<https://ssrn.com/abstract=1410728> [in English].
25. Kmiec, K. D. (2004). The Origin and Current Meanings of Judicial Activism. *California Law Review*, vol. 92, no. 5, pp. 1441–1478 [in English].
26. Tamanaga, B. (2007). Verkhovenstvo prava: istoriya, politika, teoriya. [The rule of law: history, politics, theory]. Kyiv. s. 144. [in Ukrainian].
27. Rishennya Malinovskogo raionnogo cudu m. Odesy [Decision of the Malynovskyi District Court of Odesa]. Sprava № 521/4558/21 vad 20.10.2021. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100432616> [in Ukrainian].